

Artikel: De gezondheidsoorlog van 1900. Vegetariërs tegen de gevestigde wetenschap

Auteur: Max Hell

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 46.2, 13-22.

©2024 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

ISSN 0165-7518

Abstract: In the early twentieth century, Dutch vegetarians operated in an organized network to promote their diet. Their beliefs about vegetarianism were partly concerned with the relationship between eating meat and being healthy. Unfortunately, many of their ideas conflicted with those of the contemporary health sciences. Building on the ideas of Justus von Liebig, scientists believed animal proteins were essential for human health, and thus disregarded vegetarianism as an unhealthy lifestyle. Some vegetarians created alternative scientific paradigms to disprove the conventional health sciences. Using two sources of vegetarians from that time, Salomonson and Te Hennepe, the dynamics of these paradigms will be explored.

Skript Historisch Tijdschrift is een wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

DE GEZONDHEIDSOORLOG VAN 1900

VEGETARIËRS TEGEN DE GEVESTIGDE WETENSCHAP

Max Hell

In de vroege twintigste eeuw bestond in Nederland een omvangrijke groep vegetariërs, met gedeelde opvattingen over het goede leven. De term 'vegetariër' is afgeleid van het Latijnse vegetus, dat 'gezond' betekent, en werd gangbaar in Engeland en Duitsland rond 1860. Een paar decennia later bereikte het vegetarisme ook Nederland, waar het snel groeide.¹ De Nederlandse vegetariërs organiseerden zich in de Nederlandse Vegetariërsbond (NVB), die ijverde voor betere toegang tot vegetarisch eten. Dat deed de bond bijvoorbeeld door vegetarische recepten te verspreiden en vegetarische restaurants op te zetten.

Andere vegetariërs richtten weer vegetarische communes op, zoals de Internationale Broederschap te Blaricum. Vermaard historicus Jan Romein heeft het vegetarisme van die tijd als 'kleine religie' geduid. Die kwalificatie is zo gek nog niet, aangezien vegetariërs binnen en buiten de NVB hun dieet als uitgangspunt zagen voor een complete wereldbeschouwing. De ideologie van de vegetariërs bevatte ook opvattingen over gezondheid. Volgens de vegetariërs had het eten van vlees erg negatieve gevolgen voor de gesteldheid van zowel het menselijk lichaam als de geest. Plantaardige diëten kenden ze daarentegen juist geneeskrachtige waarde toe. Daarmee stonden ze op gespannen voet met de ideeën van de contemporaine geneeskunde, waarin dieet als geneesmiddel vervangen was door chemische medicijnen. De houding die de vegetariërs aannamen tegenover medici was dan ook op zijn best dubbelzinnig. Ze foeterden bijvoorbeeld voortdurend over incapabele medische dokters en gebrekkig wetenschappelijk onderzoek in de Vegetarische Bode (VB), het blad van de NVB. Andere vegetariërs streefden echter juist naar erkenning van de wetenschappelijke wereld, om de superioriteit van hun dieet te bewijzen.

Voor het grootste deel van de Europese medische geschiedenis had dieet wel degelijk een belangrijke rol in de geneeskunde. Tot in de negentiende eeuw beoefenden medici namelijk de humeurenleer, die in de Oudheid door wijsgeren als Hippocrates van Kos (ca. 460-377 v. Chr.) ontwikkeld was. Volgens dat gedachtegoed bestond het lichaam uit vier sappen, of 'humeuren', die in een gezonde situatie perfect gebalanceerd waren. Iedere vorm van ziekte of ongemak verklaarde de leer als een verstoring van die balans. De geneeskunde bezigde zich dus voornamelijk met het corrigeren van een overvloed of schaarste aan sappen, veelal door aanpassingen in levensstijl en dieet.² Dat paradigma viel uiteen toen negentiende-eeuwse medici, geïnspireerd door het nieuwe rationalisme van de natuurwetenschappen, op zoek gingen naar de chemische processen binnen het

menselijk lichaam. Ze ontkrachtten de humeurenpathologie en maakten plaats voor de positivistische geneeskunde die tot op de dag van vandaag het primaat heeft.³

Dieet verloor zo zijn centrale rol in de algemene geneeskunde en kwam terecht in het nieuwe domein van de voedingsleer. Adepten van die jonge discipline onderzochten de kwaliteiten van verschillende soorten eten en formuleerden voor het eerst het concept van voedzaamheid. Zo muntte de Duitse scheikundige Justus von Liebig (1803-1873) bijvoorbeeld de categorisering 'vetten, koolhydraten en eiwitten' om voedsel mee te beoordelen. Vetten en koolhydraten waren volgens Von Liebig belangrijk voor de productie van warmte en eiwitten waren essentieel voor arbeid.⁴ In haar *Vegetarisme en medici* noemt historicus Angela Rothuis wetenschapper Gerrit Mulder (1803-1880) de Nederlandse 'pionier' in het onderzoek naar eiwitten. Mulder ontdekte proteïne, de bouwsteen van alle eiwitten. De hoeveelheid proteïneverbindingen in een product determineerde volgens Mulder de voedzaamheid van eten.⁵

Hoewel hedendaagse diëtisten vinden dat Von Liebig, Mulder en hun vakbroeders de rol van eiwitten overschatten, was het omstreeks 1900 algemeen geaccepteerd dat eiwitrijk voedsel het meest voedzaam was.⁶ Voedseldeskundigen geloofden dat met name dierlijke eiwitten, in het bijzonder rood vlees, van belang waren voor de gezondheid. Plantaardige diëten hadden daardoor een slechte naam. Vegetariërs zouden door hun gebrek aan dierlijke eiwitten vermagerd, week en slap zijn. Daarnaast zouden de harde celwanden van planten moeilijk te verteren zijn, waardoor complicaties in de maag en darmen konden optreden. Aan onder andere die twee misvattingen hebben de vegetariërs hun reputatie als ziekelijke sujetten te danken.⁷ Historicus en dierenvriend Dirk Jan Verdonk beschrijft in *Het dierloze gerecht* hoe de voedingsleer zo diepliggende culturele opvattingen over de associatie tussen vlees en 'stoere karaktertrekken' als mannelijkheid bevestigde. Hij suggereert dat voedseldeskundigen uit de negentiende eeuw daar wellicht door beïnvloed waren.⁸

'HOE DAN OOK STOND HET VEGETARISME HAAKS OP DE VOEDINGSLEER VAN HET FIN DE SIÈCLE. ER BESTOND DAN OOK ENIGE ANIMOSITEIT TUSSEN DE VEGETARIËRS EN DE GEVESTIGDE WETENSCHAP.'

Hoe dan ook stond het vegetarisme haaks op de voedingsleer van het fin de siècle.⁹ De discussie die toentertijd over vaccinatie woedde is daar een duidelijk voorbeeld van. Zelfs medici waren aanvankelijk verdeeld over de vraag of massale vaccinatie een goed idee was. Voorstanders wezen op de vele levens die vaccinaties zouden redden, en tegenstanders plaatsten vraagtekens bij het bewijs voor de werkzaamheid van entstoffen. De Nederlandse vegetariërs schaarden zich onder de oppositie uit morele en fysiologische overwegingen. Ten eerste vonden ze het experimenteren op dieren voor de ontwikkeling van de vaccins moreel verwerpelijk.¹⁰ Ten tweede zagen ze vaccins, naast medicijnen en andere chemische producten, als tegennatuurlijk. Voor de vegetariërs was de natuur de leermeester voor het gezonde leven.¹¹ Niet het inspuiten van kunstmatig gekweekte stoffen, maar een vegetarisch

dieet verzekerde menselijke gezondheid.¹²

De centrale rol die de vegetariërs binnen de geneeskunde aan dieet toekenden, doet denken aan de ideeën van premoderne medici. Net als de aanhangers van de humeurenleer geloofden ze dat het lichaam een natuurlijke harmonie had, een balans die door goed te leven gewaarborgd kon blijven. Volgens historicus Jörg Albrecht opereerden de vegetariërs dus binnen een compleet ander paradigma dan de gevestigde wetenschap van hun tijd.¹³ In *Vom 'Kohlrabi-Apostel' zum 'Bionade Biedermeier'* bespreekt hij de totstandkoming van een alternatieve, vegetarische voedingsleer in Duitsland, de antithese van het 'hegemonialen Ernährungssystem'.¹⁴ De Nederlandse vegetariërs hielden geïnteresseerd de ontwikkeling van alternatieve voedingsleren in de gaten, in het bijzonder die van Bircher-Benner.

Dokter Maximilian Bircher-Benner (1867-1939) was een Zwitserse medicus die tot aan het eind van de negentiende eeuw een vrij conventionele praktijk had. Hij kwam op het spoor van de alternatieve geneeskunde toen conventionele medicijnen op één van zijn patiënten geen enkel effect leken te hebben. Gedreven door wanhoop vroeg hij een vegetarische kennis om advies, die hem een dieet van rauwkost aanraadde. Wonder boven wonder bleek het dieet succesvol. Bircher-Benner probeerde de miraculeuze genezing te verklaren met het natuurkundige concept entropie, de natuurlijke drang van alle materie naar een staat van chaos. Hij stelde dat als een gevolg daarvan alle voedingsstoffen in levende organismen 'vervallen'. De mate van verval, 'potentiaal', zou de voedzaamheid van een product bepalen. Aangezien potentiaal volgens de dokter afkomstig was van de zon, bevatten planten – die immers zonlicht in materie omzetten – de meeste potentiaal. Onderaan de ladder van voedzaamheid stond vlees.¹⁵

De vegetariërs ontvingen de ideeën van Maximilian Bircher-Benner met open armen. Tegenwoordig getuigt de aanwezigheid van muesli, een uitvinding van Bircher-Benner, in iedere supermarkt nog van zijn populariteit. Vanuit het perspectief van de gevestigde wetenschap zaten er echter veel haken en ogen aan de potentiaal-theorie van Bircher-Benner. Zo was zijn bewijsvoering nogal speculatief. De dokter maakte voornamelijk gebruik van anekdotes, die niet zijn theorie maar zijn conclusies bewezen.¹⁶ Daarnaast was zijn hypothese eigenlijk ontastbaar, waardoor het niet aan het falsificatiecriterium voldeed. Bircher-Benner zelf trok zich daar weinig van aan, aangezien hij het lichaam als 'kosmisch geweten' zag dat alle antwoorden over juiste voeding reeds bevatte. De wetenschappelijke methode was niet meer dan ballast: de praktijk was voor hem veel waardevoller.¹⁷

Het afwijzen van de wetenschappelijke methode had institutionele gevolgen voor Bircher-Benner. Door een publicatieverbod in medische tijdschriften was hij in feite uit de wetenschappelijke gemeenschap verbannen. Ook de vegetariërs moesten buiten de officiële kanalen van de wetenschap opereren, ondanks hun verlangen en pogingen zich te mengen in het wetenschappelijke debat. Felix Ortt (1866-1959), voorzitter van de NVB, geloofde bijvoorbeeld dat de inbreng van leken even waardevol was in de medische wetenschap als die van dokters. De grote hoeveelheid tegenstrijdigheden en onenigheid op het medische toneel bewees volgens Ortt immers dat het geen exacte wetenschap was. Ondanks Ortts redenering waren ook voor de vegetariërs medische vakbladen ontoegankelijk en moesten ze zich beperken tot publicaties in hun blad *Vegetarische Bode* (VB) en zelf uitgegeven brochures.¹⁸

Een voorbeeld is de spectaculaire brochure *Een enkel woordje* van de proto-veganistische guru Joseph Salomonson. Salomonson (1853-1908) werd

Portret van Maximilian Bircher-Benner
(bron: Wikimedia Commons)

geboren in Amsterdam en verhuisde op jonge leeftijd naar het Javaanse Semarang.¹⁹ Hij richtte in 1878 het vennootschap 'Gebroeders Salomonson' op met zijn broer Maurits en is enige tijd als consul actief geweest.²⁰ Ergens in het laatste decennium van de negentiende eeuw raakte hij overtuigd dat een leven volgens de natuur het goede leven is. Wellicht was hij geïnspireerd door wat hij om zich heen waarnam in Nederlands-Indië. In *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië* verscheen in 1901 een polemiëk tussen een Salomonson en een redacteur, waarin Salomonson de 'Javaanse ellende' bespreekt. Salomonson stelt dat het leven van de Javanen geenszins ellendig was, aangezien ze gewend zijn volgens de natuur te leven: 'Ik voel nog meer voor het natuurlijke boschproduct van de Javaan, dan voor die lekkernijen der Europeesche beschaving!'²¹ De uiteindelijke filosofie van Salomonson heeft hij uiteengezet in *Een enkel woordje: anthroponomie* (1902).²²

De kerngedachte van *Een enkel woordje* is dat het juiste dieet de belangrijkste voorwaarde voor een gezond leven is. Dat dieet kwam volgens Salomonson voornamelijk neer op het vermijden van 'de duivel en haar twee saters': zout, dierlijk voedsel en drank. Met dat laatste doelt hij niet alleen op alcoholische dranken, 'maar drinken in algemeenen zin.'²³ Zonder de consumptie van zout en vlees zouden mensen namelijk ook geen dorst meer krijgen. Salomonson geloofde dat bovendien dierlijke producten en zout nauw met elkaar verbonden zijn, aangezien volgens hem bijvoorbeeld vlees en eieren enkel smakelijk zijn dankzij de toevoeging van keukenzout.²⁴ In mindere mate beïnvloedden ook externe omstandigheden de gezondheid. Salomonson beschrijft in *Een enkel woordje* de overvolle Amsterdamse Stadsschouwburg, waar het vanwege de afwezigheid van ventilatie riekt naar 'vunzige mensenlucht'. Hij wijst op de ironie dat mensen regen en wind daarentegen schuwen, terwijl dergelijke natuurlijke fenomenen 'heilzaam'

zouden zijn voor 'mens en dier'.²⁵

Salomonson levert een overvloed aan argumenten voor zijn gezondheidstheorie, die variëren van anekdotisch tot theologisch. Ten eerste wijst hij op de vitaliteit van mensen die zijn dieet volgen, onder wie natuurlijk hijzelf. Volgens Salomonson konden planteneters leeftijden zo hoog 'als in het Oude Testament genoemd' bereiken.²⁶ Ook waren ze in staat tot allerlei geweldige atletische prestaties. Salomonson noemt een aantal voorbeelden van vegetarische atleten die de eerste prijs op wedstrijden binnengesleept hadden.²⁷ Ten tweede haalt hij een aantal historische argumenten aan. Salomonson wilde de natuurstaat van de oorspronkelijke mens, die 6000 jaar geleden geleefd zou hebben, herstellen.²⁸ Volken die nog in die staat leefden, zoals 'indianen', en wellicht de eerdergenoemde Javanen, waren namelijk bijzonder gezond.²⁹ De Joden zouden duizenden jaren geleden al weinig zout gegeten hebben uit 'wijsgeerige grondslag'.³⁰ Ten slotte voorziet Salomonson zijn filosofie van enig messianistisch cachet, door zichzelf haast als opvolger van Christus te presenteren. Salomonson stelt dat met zijn leer 'het werk van Jezus Christus (...) bijna volmaakt' is.³¹

De opvattingen van Salomonson zijn een Nederlands voorbeeld van Albrechts stelling, aangezien ze onverenigbaar zijn met de gevestigde voedingsleer. Een deel van de brochure is zelfs een directe aanval op de medische geneeskunde. Zo vindt Salomonson medici onbekwaam, omdat ze in te veel verschillende zaken geleerd moeten zijn. Door hun lange studie krijgen ze bijvoorbeeld te maken met 'afstomping ten gevolge van overlading'. Als gevolg van hun mechanistische tunnelvisie, verliezen ze het holisme van de mens, de basis van Salomonsons leer, uit het oog.³² Bovendien zouden de methodes van de medische geneeskunde allesbehalve ongevaarlijk zijn. Zo vertelt Salomonson de volgende cynische anekdote over operaties: 'Ja, mijn lieve mevrouw! De operatie is niet bepaald gevaarlijk, maar een operatie blijft altyd een operatie...Vol vertrouwen en hoop wandelde ze naar het ziekenhuis...Vijf dagen na de operatie werd ze begraven!' Ook 'medicijnen en kunstmiddelen' deden volgens Salomonson meer kwaad dan goed.³³ Als veilig alternatief stelde Salomonson 'autodidaktische studie' voor. Achttien maanden lang had hij experimenten op zijn eigen lichaam gedaan, om aan den lijve te ondervinden wat wel en niet gezond voor hem was. Anderhalf jaar is een lange tijd, zo schrijft hij, maar niets vergeleken met de opleiding medicijnen.³⁴ Net als Bircher-Benner zag Salomonson het lichaam als een 'openbarende mechanisme'.³⁵ Hij zag zijn leer als een bedreiging voor de gevestigde wetenschap. Niet alleen kostte zijn 'anthroponomie' minder tijd om te beheersen, het systeem bracht ook de voorwaarde van de geneeskunde in het geding: menselijke ziekte. Als iedereen volgens de leer van Salomonson zou leven zou niemand namelijk meer ziek worden. Zonder zieken om te genezen, verliest de geneeskunde zijn *raison d'être*. Salomonsons anthroponomie is dus de antithese van de medische wetenschap.³⁶

Het is de vraag of Salomonson veel aanhang heeft gehad. In de jaren na zijn publicatie duikt hij met enige regelmaat op in kranten, bijvoorbeeld toen hij in januari 1903 de regering van Nederlands-Indië probeerde te overtuigen dat hij lepra kon genezen met enkel 'water, licht, lucht en zon'.³⁷ De redacteurs van die kranten dreven vaak de spot met hem. Zo schrijft een correspondent van de Zwolsche courant in Parijs, nadat Salomonson zijn verzoek tot een interview had afgewezen, dat hij 'niet begreep, dat een beetje praten iemand vermoeien kon, die door zo'n levenswijze een voorbeeld van een krachtig man moest zijn'.³⁸ De VB haalde zo nu en dan Salomonson aan, maar hij was geen hoofdpersoon binnen de NVB. Dat is

wellicht te verklaren door het feit dat hij opereerde vanuit het buitenland, eerst Nederlands-Indië en later Frankrijk en Zwitserland. Ook de geschiedschrijving besteedt weinig aandacht aan Joseph Salomonson. Hij komt niet voor in het grootste deel van de historiografie over het vegetarisme (bv. André de Roo, Hugo Röling, Rothuis). Alleen in Verdonks *Dierloos* speelt hij een kleine rol. Verdonk duidt hem daar echter foutief aan als 'Rafael Salomonson'.³⁹

Joseph Salomonson is een vrij extreem voorbeeld van de anti-wetenschappelijke houding van het vegetarisme. Binnen de NVB klonken ook stemmen die minder vijandig tegenover de wetenschap stonden. Zo zat er een aantal artsen in de beweging, zoals de kinderarts Ootmar, die veel kritiek leverde op de natuurgeneeskundige uitingen van de vegetariërs.⁴⁰ Rond 1910 nam de NVB als beweging zijn standpunt over. Steeds meer medici erkenden in die tijd dat een (lacto-)vegetarisch dieet niet ongezonder hoefde te zijn, waardoor anti-wetenschappelijke argumenten hun kracht verloren.⁴¹ Het Eltzbacher-rapport, waarin Duitsland tijdens de Eerste Wereldoorlog het dieet uiteenzette waarmee het de oorlog wilde winnen, laat die ontwikkeling zien. Het vette, vlezig menu van de vooroorlogse Duitsers moest wijken voor een proteïnerijk, grotendeels plantaardig dieet.⁴² Het NVB-voorzitterschap van Hugo Nolthenius (1848-1929), die in 1907 het stokje overnam van Daniël de Clercq, weerspiegelt die ontwikkeling. Nolthenius, een docent klassieke talen van beroep, at voornamelijk uit ethische overwegingen vegetarisch. Gezondheidsargumenten waren voor hem minder belangrijk.⁴³ Het vegetarisme stond daardoor minder in direct conflict met de gevestigde wetenschap, en leek zo nu en dan zelfs verenigbaar.

Een betoog van B.J.C. te Hennepe uit 1917 is daar een goed voorbeeld van. Bernard te Hennepe (1884-1955) was een Rotterdamse dierenarts, die op latere leeftijd roeier geworden was.⁴⁴ In oorlogstijd bracht hij, naar aanleiding van een succesvolle lezing, het boekje *Lichaamscultuur en vegetarisme* (1917) uit.⁴⁵ Te Hennepe schrijft dat hij vegetariër geworden is dankzij de voedingstheorie van Heinrich Lahmann (1860-1905), die hij leerde kennen tijdens een conferentie van dierenartsen in 1906.⁴⁶ Lahmann had een alternatieve voedingsleer geconcipieerd waarbij het gezond houden van het bloed door een dieet van veel fruit en bladgroente centraal stond.⁴⁷ Tien jaar later verhiel Te Hennepe zich echter vooral tot het 'officieel' medische debat. Zijn betoog heeft een duidelijk wetenschappelijke signatuur, met uitgebreide annotatie en tabellen met bevindingen, en besteedt veel aandacht aan de theorieën van de grote namen als Von Liebig. Te Hennepe baseert zich bovendien nergens op Bircher-Benner, die ten tijde van schrijven uit de gratie was, maar nog altijd een belangrijke naam in de natuurgeneeskunde was.

In dat opzicht verschilt de opzet van *Lichaamscultuur en vegetarisme* fundamenteel van Salomonsons traktaat. Te Hennepe stelt zelfs dat vegetariërs met 'allerlei afwijkende manieren', waar Salomonson er genoeg van had, het vegetarisme 'meer kwaad dan goed' doen.⁴⁸ Hij benadert ook zijn betoog anders dan Salomonson, die uitsluitend anekdotisch bewijs aandroeg. Te Hennepe presenteert een uitgebreid overzicht van wetenschappelijke onderzoeken en analyseert kritisch hun discussies. Zo zou de bekende voedingsdeskundige Carl von Voit (1831-1908) een onderzoek van ene dokter Playfair, dat een lagere eiwitbehoefte bewees, genegeerd hebben en 'er voor zijn gemiddelde berekening eenvoudig geen gebruik van' gemaakt hebben.⁴⁹ Daarnaast kaart hij een misvatting in de aard van het statistische onderzoek naar eiwitten aan. 'Men is van de veronderstelling uitgegaan dat de mensch in de +/- 4000 jaren zijner geschiedenis door zijn natuurinstinkt langzamerhand geleerd

Ansichtkaart van Joseph Salomonson.
(Uit eigen collectie van de auteur)

zou hebben hoeveel eiwit voor hem het beste is.' De statistieken hebben volgens Te Hennepe niet in kaart gebracht hoeveel eiwitten een mens nodig heeft, maar hoeveel ze eten.⁵⁰ Wetenschappers maken zich zo schuldig aan de naturalistische drogreden dat wat zo is, ook zo zou moeten zijn. Als bewijs dat eiwitbehoefte cultureel bepaald is, haalt Te Hennepe voorbeelden aan van herbivore dieren die overgaan op een vleesdieet. Op vergelijkbare wijze at de mens wellicht ooit vegetarisch, maar is hij in de loop der eeuwen omnivoor geworden.⁵¹

'NVB-PROPAGANDIST DANIËL DE CLERCQ GING ZELFS HET LAND IN MET EEN MENSENSCHEDER OM TE LATEN ZIEN DAT ONS GEBIT VOOR PLANTAARDIG VOEDSEL GEMAAKT IS.'

Te Hennepe noemt de Deense arts Mikkel Hindhede (1862-1945) als een voorbeeld van degelijker wetenschappelijke arbeid. Hindhede werd in 1909 directeur van het voedingsinstituut van Kopenhagen en had tijdens de Eerste Wereldoorlog geadviseerd de voedingsproductie te concentreren op producten met veel plantaardige eiwitten. Dat bleek een groot succes. Zelf berekende hij dat zijn beleid 6300 levens had gered van een hongerdood.⁵² Hindhede had als kind al kennisgemaakt met een eiwitarm dieet toen hij als boerenzoon opgroeide op het Deense platteland. Toen hij medicijnen studeerde verbaasde het hem daarom dat de eiwitbehoefte in de wetenschap zo hoog werd ingeschat. Hij begon alternatieve diëten als het vegetarisme te onderzoeken en gebruikte daarvoor, onder anderen, zichzelf als proefpersoon. Vooral daarom loopt Te Hennepe met hem weg: 'Hindhede overtreft alle andere onderzoekers door de jarenlange toewijding, waarmee hij op eigen lichaam (...) proeven nam.' Bovendien bewees Hindhede dat een plantaardig dieet meer dan voldoende voedingsstoffen bevat, zelfs voor zware arbeid.⁵³

De waardering van experimenten doen op jezelf doet denken aan de anthroponomie van Salomonson. Ook het argument van de vleesloze 'natuurstaat' komt terug in *Lichaamscultuur en vegetarisme*. De vegetariërs vergeleken vaak de fysiologie van de mens met die van andere herbivore primaten. Zo wezen ze bijvoorbeeld op het gebit en de darm lengte van mensen, die gemaakt zouden zijn voor het kauwen en verteren van plantaardig voedsel.⁵⁴ NVB-propagandist Daniël de Clercq ging zelfs het land in met een mensenschedel om te laten zien dat ons gebit voor plantaardig voedsel gemaakt is.⁵⁵ Te Hennepe demonstreert hetzelfde aan de hand van beweringen van een achttal wetenschappers. Zo laat hij zoöloog Peter Mitchell zeggen:

De inrichting en aard van onze zintuigen, het fysiologisch rythme van ons lichaam, onze voortplantings- en spijsverteringsorganen, onze instinkten en onze aanleg, ons weerstandsvermogen tegen of onderhevigheid aan bepaalde ziekten, ja, zelfs de soort van parasieten die ons bezoeken, dit alles kenmerkt ons als lichtelijk gewijzigde apen.⁵⁶

Toch zijn de verschillen tussen Salomonson en Te Hennepe groter dan de overeenkomsten. Deels is dat het gevolg van het type publicatie waarin ze hun gedachten uiteengezet hebben. Zo is *Een enkel woordje* een brochure, met als doel om zijn ideologie te propageren. *Lichaamscultuur* is een gebonden boek, uitgegeven

door De maatschappij voor goede en goedkope lectuur (later de Wereldbibliotheek). Die uitgeverij bracht vooral literaire klassiekers uit, en gaf Te Hennepe dus toegang tot een specifiek, waarschijnlijk intellectueel publiek. Daarnaast schreven ze in een andere tijd. Zoals boven beschreven, dacht de medische wetenschap in de jaren 1910 minder negatief over het vegetarisme en was er zelfs een aantal gerespecteerde voorstanders, zoals Mikkelt Hindhede.⁵⁷ Ook de ontdekking van de vitamine door Casimir Funk (1912) voorzag het vegetarisme van enige wetenschappelijke steun.⁵⁸ Een trage omverwerping van Albrechts 'hegemoniale voedselleer', die in Salomonsons tijd nog op de superioriteit van vlees gericht was, had in 1917 zijn intrede gedaan.

Te Hennepe en Salomonson symboliseren zodanig twee uiterste posities binnen het vegetarisme. Wetenschap is volgens Albrecht altijd een dynamiek tussen een 'antagonistische Konstellation von Akteuren', waarbij afwijkende ideeën oude orthodoxieën betwisten. Uit die tweestrijd ontstaat vervolgens een nieuwe wetenschappelijke orthodoxie.⁵⁹ Vanuit dat perspectief waren zowel het standpunt van Salomonson als dat van Te Hennepe van belang voor de ontwikkeling van de wetenschap. De vroege vegetariërs, van wie Salomonson en Bircher-Benner extreme voorbeelden zijn, verdedigden afwijkende ideeën over de voedingsleer. Te Hennepe is juist een voorbeeld van iemand die opereerde binnen een nieuwe wetenschappelijke orthodoxie, die het plantaardige dieet positiever beoordeelde. Dat had als gevolg dat, hoewel Te Hennepe de bevindingen van de medische wetenschap aanvalt, hij dat in dezelfde taal als de gevestigde wetenschap doet.⁶⁰

Ook de NVB zocht ten slotte toenadering tot de gevestigde wetenschap. Een teken aan de wand was de publicatie in de VB van een lijst met medici die het vegetarisme welgezind waren.⁶¹ In de eenentwintigste eeuw zijn elementen van de alternatieve voedingsleer zelfs mainstream geworden. Speculatieve ideeën zoals die van Bircher-Benner en Lahman zijn in de obscuriteit verdwenen, maar hun correctie op de eiwitbehoefte is inmiddels algemeen geaccepteerd. De associatie tussen ziekelijkheid en vegetarisme is, ondanks recente pogingen van politici als Thierry Baudet om dat tijt te keren, in ieder geval verdwenen. Volgens Albrecht is de ontdekking dat vlees kankerverwekkend kan zijn (2015) de conclusie van die ontwikkeling. Een eeuw later is de suggestie van Salomonson dat vlees giftig is, toch nog door de gevestigde wetenschap bevestigd.⁶²

Max Hell studeert Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in moderne Europese geschiedenis en met name geïnteresseerd in de werking van ideologie.

Eindnoten

- 1 André de Roo, *Natuurlijk, ethisch en gezond. Vegetarisme en vegetariërs in Nederland 1894-1990* (Amsterdam 1992) 6.
- 2 Angela Rothuis, *Vegetarisme en medici. 'Vleesloze' voeding vanuit verschillende standpunten beschouwd* (Nijmegen 1993) 3-4.
- 3 Ibidem.
- 4 Hugo Röling, *'De God'lijke stem van het medelijden'. Vegetarisme in Nederland 1894-1914* (1972) 3.
- 5 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 7.
- 6 Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht: een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2009) 137.
- 7 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 73.
- 8 Verdonk, 136-138.
- 9 Idem, 142-143.
- 10 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 82-83.
- 11 Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 44-45.
- 12 Idem, 47.
- 13 Idem,, 51.
- 14 Idem, 27.
- 15 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 12-13, 15-17.
- 16 Idem, 20, 24.
- 17 Idem, 25.
- 18 Idem, 22. 85, 86, 91.
- 19 Stadsarchief Amsterdam, Militieregisters, archiefnummer 5182, inventarisnummer 4308, p. 79.
- 20 *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad* (4 september 1878).
- 21 'Batavus Droogstoppel, Firma Last & Co.', *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* (5 juni 1901).
- 22 Joseph Salomonson, *Een enkel woordje 'anthroponomie' (de menscheer volgens de grondbeginselen der wet geveende rede, welke den mesch beschouwt, niet zooals hij is, maar zoals hij wezen moet)* (Amsterdam 1902) 4.
- 23 Idem, 5.
- 24 Idem, 23.
- 25 Idem, 8.
- 26 Idem, 7.
- 27 Idem, 12.
- 28 Idem, 2.
- 29 Idem, 32.
- 30 Idem, 23.
- 31 Idem, 2.
- 32 Idem, 16.
- 33 Idem, 14.
- 34 Idem, 27.
- 35 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 25.
- 36 Salomonson, *Een enkel woordje*, 11.
- 37 'Van Hier en Daar (Bloemkens der Zotheid, saamgeraapt voor Het Nieuws van den Dag v. Ned. Ind.)'. *Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië* (21 januari 1903).
- 38 'Brieven uit Parijs', *Provinciale Overijselsche en Zwolsche courant* (21 augustus 1903).
- 39 Verdonk, *Dierloos*, 77, 80.
- 40 Röling, *'God'lijke stem'*, 38.
- 41 Idem, 21.
- 42 Corinna Treitel, 'Max Rubner and the Biopolitics of Rational Nutrition', *Central European History* 41:1 (2008) 1-25, aldaar 17.
- 43 Treitel, 'Max Rubner', 9, 16.
- 44 B. J. C. Te Hennepe, *Lichaamscultuur en vegetarisme* (Amsterdam 1917) 1-2; 'SR/Olympic Sports', <https://archive.org/web/20161204020414/http://www.sports-reference.com/olympics/athletes/te/bernard-te-hennepe-1.html> (geraadpleegd op 18 mei 2023).
- 45 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, vii-viii.
- 46 Idem, 2.
- 47 Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 147.
- 48 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 4.
- 49 Idem, 26-27.
- 50 Idem, 22-23.
- 51 Idem, 16.
- 52 Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 161.
- 53 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 56-57.
- 54 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 71-72; Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 53; Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 43.
- 55 Röling, *God'lijke stem*, 10.
- 56 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 16.
- 57 Verdonk, *Het dierloze gerecht*, 161-162.
- 58 Verdonk, 149; Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 143.
- 59 Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 19.
- 60 Te Hennepe, *Lichaamscultuur*, 80-83.
- 61 Rothuis, *Vegetarisme en medici*, 68.
- 62 Albrecht, *Kohlrabi-Apostel*, 1-2.